

Jerzy Gaul
Warszawa

W sprawie pobytu Józefa Piłsudskiego i Kazimierza Sosnkowskiego w twierdzach Wesel i Magdeburga

Areszowanie i uwięzienie Józefa Piłsudskiego i Kazimierza Sosnkowskiego w lipcu 1917 r. było dramatycznym wydarzeniem przerywającym na ponad rok ich działalność wojskową i polityczną. Sami zainteresowani poświęcili temu wydarzeniu miejsce w swoich wspomnieniach¹. Z oczywistych względów nie wyświetliły one w pełni poczynania władz niemieckich. Późniejsze opracowania posunęły sprawę naprzód², lecz nie do końca, ponieważ niektóre dokumenty niemieckie — jakkolwiek opublikowane w dużym stopniu jeszcze przed II wojną światową³ — nie zostały wykorzystane w sposób dostateczny. Niniejszy artykuł ma na celu zwrócenie uwagi na mniej znane okoliczności pobytu Józefa Piłsudskiego i Kazimierza Sosn-

¹ K. Piłsudski, *Moje pierwsze boje*, przedmowa w: *Pisma zbiorowe*, t. 8, Warszawa 1937, s. 165–171; K. Sosnkowski, *Materiały historyczne*, Londyn 1966.

² T. Alf-Tarczyński, *Wspomnienia oficera Pierwszej Brygady*, Londyn 1919; W. Jędrzejewicz, *Kronika życia Józefa Piłsudskiego*, t. 1, Londyn 1986; J. Cisek, *Kalendarium działalności Józefa Piłsudskiego: uzupełnienie do kroniki życia Józefa Piłsudskiego 1867–1935*, Nowy Jork 1992; tegoż, W. Jędrzejewicz, *Kalendarium życia Józefa Piłsudskiego 1867–1935*, t. 1, 1867–1918, Wrocław–Warszawa–Kraków 1994.

³ W 1925 r. Antoni Rutkowski opublikował artykuł w pięciu częściach pt. *W więzieniu niemieckim (przyczynek do biografii Józefa Piłsudskiego)*, „Polska Zbrojna” z 19–14 III 1925 r. Była to relacja oparta na aktach z archiwum niemieckiego Generalnego Gubernatorstwa utworzonego przez Niemcy w 1915 r. z części okupowanych ziem polskich, sygnowanych I o. XIII 5 i dotyczących zsyłki byłych legionistów w głąb Nieniec (Sammelakten betreffende Abschiebung von ehemalig. Legionären nach Deutschland). Pierwsze kilkanaście stron poświęcono Piłsudskiemu i Sosnkowskiemu. Nie wszystkie akta tam zawarte zostały przez Rutkowskiego wykorzystane w sposób wyczerpujący — część podano tylko w skrócie, część w nie zawsze dokładnych tłumaczeniach, wszystkie bez sygnatur kancelaryjnych. W 1938 r. Wacław Lipiński opublikował w artykule pt. *Aresztowanie Józefa Piłsudskiego w lipcu 1917 r. w świetle nieznanych dokumentów niemieckich*, „Niepodległość” 1938, t. 18, s. 141–150) szereg dokumentów uzyskanych z niemieckiego Kriegsarchiv. Akta pochodzą z kancelarii generalnego gubernatora warszawskiego, gen. H. Beselera jego szefa sztabu, ppłk. W. Nethe’a, komendy garnizonu twierdzy magdeburgskiej, zastępcy Komendanta IV Korpusu w Magdeburgu; jest też pismo J. Piłsudskiego do władz w Magdeburgu.

kowskiego w twierdzach Wesel i Magdeburga w świetle materiałów archiwalnych przechowywanych w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie⁴.

22 lipca nad ranem zostali aresztowani w Warszawie Piłsudski i Sosnkowski, a następnie poddani ostrym rygorom więziennym. Początkowo przewieziono ich do Gdańska i umieszczono nie w więzieniu oficerskim mieszczącym się w Wisłoujściu, lecz pojedynczo w celach zwykłego więzienia (*Gerichtsgefängnis*). Pobyt w nie skanalizowanej celi umiłał półgodzinny spacer na dziedzińcu więziennym i pozwolenie na sprowadzenie żywności z miasta⁵. Po czterech dniach przewieziono ich do Szpandawy pod Berlinem. W więzieniu fortecznym (*Festungsgefängnis*) cele były większe niż w Gdańsku i skanalizowane. Dokuczał jednak brak spacerów, książek, zakaz sprowadzania żywności z miasta i „brutalny” — jak określa go Sosnkowski — regulamin więzienny⁶.

6 sierpnia przewieziono Piłsudskiego ze Szpandawy do twierdzy Wesel nad Renem. W fortecy tej, wzniesionej przez Napoleona w 1807 r., znalazł się również Sosnkowski, który we wspomnieniach podnosi trudne warunki panujące w pierwszej fazie pobytu w Wesel. Cella znajdowała się w narożniku, niżej poziomu więziennego podwórka: „Niewielkie okienko, zaopatrzone w grubą kratę, tamującą dostęp światła, zaopatrzone było ponadto od zewnątrz w kosz z blachy żelaznej, zasłaniającej zupełnie wszelki widok”⁷. Sosnkowski nie widział się z Piłsudskim, jednak pewnego wieczora, leżąc na pryczy w więziennej ciszy, usłyszał w trzeciej lub czwartej sąsiedniej celi odgłos znajomych kroków Komendanta.

Umieszczenie zatrzymanych w tak ciężkich warunkach było nie tyle szykaną, ile skutkiem niedoskonałości pracy niemieckiej maszyny biurokratycznej. Jak wynika z pisma wysłanego przez *Heftungsstubengefangenen-Anstalt 8 VIII 1917 r.* do komendatury twierdzy Wesel, Piłsudski i Sosnkowski zostali przewiezieni ze Szpandawy do Wesel bez wcześniejszego upewnienia się o tamtejszych warunkach lokalowych. Z powodu całkowitego przepełnienia więzienia zostali umieszczeni w dwóch aresztanckich celach, co prawda uniemożliwiających ucieczkę (*ausbruchssichern*), lecz dopuszczonych przez Ministerstwo Wojny zaledwie do celów dyscyplinarnych. Sytuacja poprawiła się dopiero po wyjeździe 8 angielskich oficerów, jeńców wojennych, gdy więzienie dysponowało znowu czterema oficerskimi pomieszczeniami. Obaj aresztowani zostali umieszczeni wtedy w nowych celach na piętrze, tak aby przynajmniej jedna cela oddzielała ich od siebie⁸. Sosnkowski wspomina, że stało się tak dopiero po wizycie dowódcy fortecy. Zakomunikowano mu wtedy również, że ma prawo do korzystania z biblioteki więziennej i czytania lokalnej „*Kölnische Zeitung*”. Nie była to jednak inicjatywa wyłącznie dowództwa twierdzy. Zasadniczą rolę odegrała wizyta złożona 8 sierpnia przez inspektora wojskowych zakładów

⁴ W zbiorach Archiwum Głównego Akt Dawnych, *Generalgouvernement Warschau*, sygn. 53 znajduje sięteczka (stara sygn. kancelaryjna 1367/2) zatytułowana: *Sammelakten betreffende Abschiebung von ehemalg. Legionären n. Deutschland*. Podobny tytuł oraz identyczne zawarte w niej dokumenty, w większości kopie, zdają się świadczyć, że właśnie z tej, lub podobnej, teczki korzystał A. Rutkowski. Warto dodać, że znajduje się w niej wiele pism opublikowanych przez W. Lipińskiego.

⁵ K. Sosnkowski, *op. cit.*, s. 531.

⁶ *Ibidem*, s. 533.

⁷ *Ibidem*, s. 535.

⁸ *Heftungsstubengefangenen-Anstalt. I. Nr. 535/17. Wesel, den 8.8.17. An die Koenigliche Kommandantur, Wesel (Kommandantur Wesel an 10. August, Tagebuch Nr. 550 Pers.)*.

karnych, ppłk. barona von Liliencrona⁹. A. Rutkowski twierdził, że zaplanowały ją władze wyższe, a powodem było wzburzenie społeczeństwa polskiego. Z pisma sygnowanego J. Nr 535/17 jednak wynika, że wizyta miała charakter rutynowy (gelegentlich), jakkolwiek postawa barona Liliencrona zadecydowała o przyznanych przywilejach, z których część — jak się wydaje — pozostała na papierze. Wyraził on zgodę na czytanie niemieckich książek, także o tematyce wojskowej¹⁰. Biblioteka więzienna — jak wspomina Sosnkowski — składała się jednak z tomów o tematyce dydaktyczno-religijnej, a on sam oddawał się lekturze sprawozdań afrykańskich Stanley'a¹¹. Sosnkowski nie pisze o spacerach, przeciwnie, wspomina o rozrywce, jaką czerpał z wyglądania przez okno na dziedziniec fortecy. Udzielono im jednak prawa do codziennych, dwugodzinnych spacerów (po 1 godz. przed i po południu) osobno i pod ścisłą strażą na placu w cytadeli¹².

Władze w Wesel oczekiwały odpowiedzi na pytanie, kto ma pokrywać koszty wyżywienia Piłsudskiego i Sosnkowskiego. Stawka dla przetrzymywanych w Wesel oficerów-jeńców wynosiła 2,50 marki dziennie, co — jak przyznano — było kwotą niewystarczającą. Aresztowani oficerowie niemieccy płacili strażnikom 4,50 marki za całodzienne utrzymanie. Dostarczenie żywności z oficerskiego kasyna (śniadanie, obiad, kolacja, popołudniowa kawa lub herbata) kosztowałyby 6 marek.

Władze niemieckie przywiązywały wielkie znaczenie do pilnego strzeżenia uwięzionych i uniemożliwienia im ucieczki. Na sprawę tę położył nacisk ppłk Nethe, szef sztabu Generalnego Gubernatorstwa w Warszawie. W piśmie wysłanym 2 sierpnia do komendanta twierdzy w Wesel pisał: „Zarzutów osobistych im się nie stawia. Podkreślić jednak należy, że Piłsudski, który stał się głośnym za czasów rosyjskich dzięki swej śmiałej rewolucyjnej działalności, ma opinię człowieka posiadającego odwagę i zdolność do dokonania prób gwałtownego wydostania się na wolność. Sosnkowski jest całkowicie pod jego wpływem i ślepo mu oddany; również i po nim należy się spodziewać, że przed gwałtownymi próbami ucieczki nie cofnie się”¹³. Tak alarmujące informacje nie pozostały bez wpływu na wyrażane przez dowództwo twierdzy Wesel wątpliwości, czy będą w stanie zapewnić pełną izolację obu legionistów, zwłaszcza w godzinach nocnych¹⁴. Sosnkowskiego podczas pobytu w celi na piętrze nie tylko co godzinę obserwowano przez judasza, ale także parokrotnie w nocy przeprowadzający inspekcję żandarmerii świecili mu latarką prosto w oczy¹⁵.

Przeniesienie Piłsudskiego i Sosnkowskiego do cel odpowiednich dla pozycji zatrzymanych (standesgemäß) kolidowało z nakazaną ścisłą izolacją więźniów. Aby ją wzmocnić,

⁹ Ibidem.

¹⁰ Ibidem.

¹¹ K. Sosnkowski, op. cit., s. 536.

¹² Heftungstubengafengenen-Anstalt. I. Nr. 535/17.

¹³ W. Lipiński, op. cit., s. 144, sygn. Wydż. 2 St. L. I N. 4525. C. 7/95. Tj.

¹⁴ Heftungstubengafengenen-Anstalt. I. Nr. 535/17.: „In dessen glaubt der Vorstand mit Bezug auf die anempfohlene rücksichtsvolle und standesgemässe Behandlung einerseits, sowie die anzuwendenden notwendigen Sicherungsmassregeln andererseits, besonders darauf hinweisen zu müssen, dass unter diesen Umständen bei den baulichen Verhältnissen der Anstalt die Verantwortlichkeit der Bewachung im unwichtigen Verhältnis zu den Sicherungsmöglichkeiten steht. Es kommt hierbei vornehmlich die wirksame Macht”.

¹⁵ K. Sosnkowski, op. cit., s. 536.

inspektor von Liliencron zalecił umieszczenie dodatkowej drucianej siatki na oknach. Uznano to jednak za zbyt słaby środek zapobiegawczy, a samą fortecę za nieodpowiednią dla kogoś podejmującego tak śmiałe ucieczki jak Piłsudski (zapewne chodziło o ucieczkę ze szpitala w Petersburgu w 1901 r.)¹⁶. Zaalarmowane tymi wiadomościami warszawskie Generalne Gubernatorstwo podjęło interwencję w Ministerstwie Wojny. W telegramie nadanym wieczorem 14 sierpnia powołano się na opinię komendatury twierdzy Wesel, nie dającej gwarancji pełnej izolacji i uniemożliwienia ucieczki Piłsudskiego i Sosnkowskiego. Ponieważ ucieczka wywołałaby jak najgorsze skutki polityczne, postulowano ich przetrzymywanie w warunkach uniemożliwiających wydostanie się na wolność, nie narażając ich jednocześnie na postępowanie niezgodne z rangą i należytyimi względami¹⁷. Tego samego dnia wystosowano telegram do komendatury twierdzy Wesel. Informowano w nim o interwencji w Ministerstwie Wojny, oczekiwano rychłej odpowiedzi na pytanie w sprawie wyżywienia i cenzury listów zatrzymanych legionistów, a także o wysłaniu kolejnego telegramu, gdyby zostali przeniesieni do innej twierdzy¹⁸.

Decyzja podyktowana względami bezpieczeństwa i eliminacji ucieczki zapadła niebawem i w rezultacie Piłsudski i Sosnkowski zostali przeniesieni do Magdeburga. Piłsudski trafił 22 sierpnia do cytadeli, gdzie umieszczono go w budynku Sommeroffiziarreststube, Sosnkowski do więzienia wyższego sądu wojskowego (Oberkriegsgerichtgefängnis)¹⁹. 21 sierpnia zastępca komendanta IV Korpusu, gen. Lyncker, poinformował dowództwo aresztu twierdzy (Festungsstubengefängnisanstalt) o ogólnych warunkach przetrzymania Piłsudskiego i Sosnkowskiego (przepisy szczegółowe pozostawały w gestii komendy garnizonu)²⁰. Nakazano bezwzględne odizolowanie obu oficerów od świata zewnętrznego. Przyczynić się do tego miał staranny dobór straży i personelu obsługi i częste zmiany załogi²¹.

¹⁶ Heftungstubengefangenen-Anstalt. I. Nr. 535/17...: „Um ein Ausäagen der Fenstergitter sofort entdecken zu können, hat der Herr Inspecteur auf diesseitigen Vorschlag hin zwar die Anbringung von Drahtgittern vor den Eisenstäben angeordnet, indessen dürfte dieses Drahnnetz mir ein geringfügiges Vorbeugungsmittel sein, das für einen gewaltsamen Ausbruch innerhalb zweier Kontrollzeiten kein Hindernis bieten würde. Die Anstalt ist jedenfalls im Hinblick auf die geschilderten früheren Ausbrüche des werwegenen Brigadiers Piłsudski zu dessen unbedingt sicheren Aufnahme sehr wenig geeignet, zumal rücksichtsvolle Behandlung mit schärfster Bewachung gespaart werden soll”.

¹⁷ 14.8.17. Warschau. Gen. Gouv. I c 1148 geh. nach Kriegsministerium Berlin.

¹⁸ 14.8.17. Warschau. Gen. Gouv. I c 1148 geh. nach Kommandantur der Festung Vesel. „Zu 1550 Persönlich von 10.8.17. Einschreiten des Kriegsministerium ist erbeten. Beantwortung der Fragen bezüglich Verpflegung und Brief-Zenzur folgt. Drahten, falls Piłsudski und Sosnkowski nach anderer Festung überführt werden”.

¹⁹ W. Jędrzejewicz, op. cit., s. 372.

²⁰ 22 sierpnia odpis pisma gen. von Lynckera został przesłany do Warszawy. Stellvertretendes Generalkommando IV. Armeekorps. Abt. II b. Gef. Nr. 16479. Betr. die Unterbringung der polnischen Legionsoffiziere Brigadier Piłsudski und Sosnkowski. Dem Kaiserlich Deutschen Generalgouvernement Warschau wird vorstehende Abschrift einer an das hiesige Garnisonkommando gerichteten Verfügung zur Kenntnisnahme übersandt mit der Bitte um schleunige Mitteilung der Vorgänge und Angaben etwaigen weitere Richtlinien für die Behandlung der beiden Offiziere. Von seiten des stellv. Generalkommandos der Chef des Stabes Oberst z. D. Wasilewski.

²¹ Stellv. Generalkommando IV. Armmeekorps. Abt. Iib. Gef. 16479. Magdeburg, den 21 August 1917. „1. Das Garnisonkommando hat durch geeignete Massregeln für strengste Abschliessung der beiden Offiziere und für Verhinderung jeder Verbindung mit der Aussenwelt Sorge zu tragen. Das Bewachungs-

Piłsudski trafnie odgadł, że w Magdeburgu najłatwiej można było wykonać surowe nakazy z góry „zupełnego izolowania mnie od świata”²². Przetrzymywanie z odpowiednim dla szarzy szacunkiem było zgodne z instrukcją wydaną przez generała von Lynckera nakazującego przetrzymywanie obu oficerów stosownie do ich pozycji, m.in. dotyczyło to odpowiedniego umeblowania cel²³.

W piśmie wystosowanym 24 sierpnia do zastępcy komendanta IV Armii ppłk Nethe’a, powołując się na wcześniejszą rozmowę telefoniczną, w załączeniu do przesłanego pisma komendanta twierdzy Wesel odniósł się do sprawy wyżywienia obu legionistów i cenzury ich poczty. Każdemu przyznano po 250 marek, przy czym z sumy tej należało także pokrywać koszty napojów²⁴. Cała poczta Piłsudskiego i Sosnkowskiego miała być kierowana do warszawskiej Postüberwachungsstelle. Mieli prawo do korzystania z gazet nie tylko ukazujących się w Niemczech, ale także na zajętych obszarach na wschodzie, jeśli były dopuszczane do wwozu na teren Niemiec²⁵.

Wiele kontrowersji wywołało prawne uzasadnienie zatrzymania Piłsudskiego i Sosnkowskiego. W trakcie pobytu w więzieniu w Gdańsku po przeczytaniu w gazecie, że przyczyną aresztowania były sfałszowane dokumenty podróży, Józef Piłsudski napisał list do gubernatora Hansa Beselera. Odpowiedź otrzymał, przebywając w twierdzy Wesel. Było to pismo wystosowane 2 sierpnia przez ppłk. Nethe’a z dołączonym numerem „Deutsche Warschauer Zeitung” z 3 sierpnia stwierdzającym, że podejrzenie używania fałszywego paszportu jest nie do utrzymania²⁶. 30 XI 1917 r. Piłsudski napisał kolejny list do komendanta twierdzy magdeburskiej, w którym prosi o wyjaśnienie swojego prawnego położenia i podanie przyczyn zatrzymania²⁷. W odpowiedzi ppłk Nethe w piśmie z 10 XII 1917 r.

und Bedienungspersonal ist auf das sorgfältigste auszuwählen, damit jede Möglichkeit eines Verkehrs der Offiziere mit dritten Personen ausgeschlossen wird. Insbesondere sind auch als Posten nur durchaus zuverlässige Mannschaften zu verwenden; diese sind häufig zu wechseln”.

²² J. Piłsudski, op. cit., s. 166.

²³ Stellv. Generalkommando IV Armeekorps. Abt. IIb Gef. 16479...: „Die Unterbringung der Offiziere hat, soweit dies die zur Verfügung stehenden Räumlichkeiten zulassen, standesgemäß zu erfolgen. Sofern Möbel und sonstige Einrichtungsgegenstände zur standesgemässen Ausstattung der von den Offizieren bewohnten Zimmer nicht vorhanden sind, sind solche teilweise zu beschaffen”. To ostatnie zdanie pozostawało w związku z pismem wystosowanym 20 sierpnia przez Komendę Garnizonu w Magdeburgu (269 Pers): „Z uwagi na to, że w telegramie Ministerstwa Wojny z dnia 17.8.1917 wymagane jest względnie i odpowiednio do stanu traktowanie powyższych oficerów, do czego komenda zaliczyć musi również odpowiednie pomieszczenia, melduje się, że umeblowanie trzech wymienionych pokoi w tutejszym zakładzie aresztanckim jest całkowicie prymitywne” (W. Lipiński, op. cit., s. 144).

²⁴ Kaiserlich Deutsches Generalgouvernement Warschau. Abt. I c Nr. 1148/17. Warschau, den. 24 August 1917. U. den Stellv. Generalkommando Iv A. K. Magdeburg: 1. Zur Beschaffung einer standesgemässen und ausreichenden Beköstigung wird für Oberst-Brigadier Piłsudski und Oberst Sosnkowski je ein Gehaltente von Mk. 250. — monatlich festgesetzt. Aus diesem Betrage sind auch die Kosten für Getränke zu bestreiten.

²⁵ Ibidem: „An Zeitungslektüre können, abgesehen von den in Deutschland erscheinenden Zeitungen, alle aus den besetzten Gebiet des Ostens in Deutschland zur Einfuhr zugelassenen Zeitungen gewährt werden”. Z przywileju tego nigdy nie mogli jednak skorzystać.

²⁶ W. Lipiński, op. cit., s. 143, sygn. Wydz. Z. St. L. I N. 4525, C. 5/95. Tj.

²⁷ Ibidem, s. 147–149.

polecił Komendzie IV Korpusu w Magdeburgu zakomunikować Piłsudskiemu, że „proces karny i wskutek tego skarga przeciwko niemu lub kara nigdy nie były brane pod uwagę. Jego odesłanie do kraju i internowanie w twierdzy zostało zarządzane wyłącznie jako środek policyjnego zabezpieczenia na podstawie § 18 ust. 2 cesarskiego rozporządzenia z dnia 28.12.1899 r. o nadzwyczajnym postępowaniu prawa wojennego wobec cudzoziemców”²⁸. Taka podstawa prawna zatrzymania Piłsudskiego i Sosnkowskiego została sformułowana przez Beselera 21 VII 1917 r.²⁹ i przekazana władzom w Wesel i Magdeburgu 23 sierpnia w piśmie wystosowanym przez ppłk. Nethe’a³⁰.

On the Internment of Józef Piłsudski and Kazimierz Sosnkowski in Wesel and Magdeburg

After their arrest in July 1917, J. Piłsudski and K. Sosnkowski were detained in a prison in Gdańsk, from which they were transferred to Spandau near Berlin, and on 6 August incarcerated in the Wesel fortress on the Rhine. Archival material shows that the initially harsh conditions were not so much a form of harassment on the part of the German authorities, but due to the fact that the prison was overflowing. Later, the two inmates were placed in officer cells, and permitted to use the prison library and read the local press. These changes were the outcome of a routine visit paid in Wesel on 8 August by Colonel Baron Liliencron, inspector of military penal institutions. The need to keep close watch on both important prisoners, and to render impossible all attempts to escape, led the German authorities to the conclusion that Wesel was unsuitable. Consequently, the inmates were transferred to Magdeburg, where Piłsudski was interned in the local citadel and Sosnkowski in a prison of a higher military court.

²⁸ W. Jędrzejewicz, op. cit., s. 373.

²⁹ W. Lipiński, op. cit., s. 142–143, sygn. Wyd. (Z. St.) L. I N. 4235. C. 5/95, Tj.

³⁰ Kaiserlich Deutsche Generalgouvernement Warschau. Abt. Z. St. Tgb. I Nr. 5081. C. 5/95. geh. Betrifft: Piłsudski und Sosnkowski. Anliegend wird je eine Abschrift des Befehls durch den die Abschiebung Piłsudski's und Sosnkowski's aneingeordnet worden ist, und eins an die Kommandantur in Wesel gerichteten Schreibens, welches sich über die für die angemessene Behandlung verhält, zur Kenntnis übersandt. Danach handelt es sich um eine polizeiliche Sicherheitshaft gemäss § 18 Abs. 2 der Kais. Verordnung vom 28.12.99 über das ausserordentliche kriegsrechtliche Verfahren gegen Ausländer u. s. w. Zum Inhalte des Abschiebungsbefehle wird ergänzend bemerkt, dass die auf dienstlichen Meldungen österreichisch-ungarischer Behörden beruhende Annahme, Piłsudski habe sich einen gefälschten Reiseausweis verschafft, nicht aufrecht erhalten werden kann. Das Kriegsministerium hat eine gleiche Mitteilung erhalten. Von seiten des Generalgouvernement der Chef des Generalstabes Oberstleutnant Nethe.